

Шоирлик аслида шеърни – шеъриятга алоқаси йўқ нарсалардан тозалай билишдир. Чунки шеърнинг гўзаллиги, аввало, ана шу мусаффоликда акс этади. Шеърдаги софлик – туйғу ва тушунчадаги софлик демак. Шеър билан шеърхон орасидаги давомли ички алоқа шундан бошланади. Тўғри, бевосита матнга диққатни қаратиш, уни тадқиқ ва таҳлил қилиш адабиётнинг барча муҳим жихати, ўзига хос ҳолатларини ёритишга тўла-тўқис имкон беролмайди. Аммо у адабиёт илмини умумий, бир ёклама, гоҳо фаросатсизларча тўқилган фикр-мулоҳазалардан химоялаши шак-шубҳасиз. Зеро, ҳақиқий адабиёт – санъаткорлик завқи ила яратилган асардан бошқа бир нарса эмас. Унинг билан тўғридан-тўғри муносабат ўрнатишгина шахсий таассурот ва тасаввурни юзага келтиради. Бирок ҳеч қандай адабий матн, муайян бир усул, тушунча ва ҳақиқатга таянилиб ўқилмагунча, ўз-ўзидан туйғу ва фикр уйғотолмайди.

Мукамал асар матнини табиатга қиёслаш мумкин. У ҳам ўзига хусусий саволлар билан мурожаат қилинганда, фақат ва фақат ана шундай ҳолатда ўқувчига сир-асрорини кенг очади. Шунда матн таҳлили аталмиш усулнинг афзалликлари, кўп нарсани юза ва чала билишдан ниҳоятда фойдали экани ҳам равшанлашади. Бундан ташқари, энг гўзал, энг оригинал адабиёт намуналарини ўжарлик ва ўзбошимчалик чангалидан кутказишнинг бир чораси ҳам матн таҳлилидир. Тарихий-қиёсий ё биографик методда бажарилган илмий ишларнинг афзалликларини кадрлаш яхши жихатларини албатта ривожлантириш керак. Курук инкорчилик, ёқимсиз бир чечанлик билан илмда ҳеч нимага эришиб бўлмайди. Шу билан бирга илм-фанда очиклик, янги изланишлар зарурлигига бепарво қолмаслик жоиз. Бизда поэтик матн тадқиқи дейилганда, асосан гоё ва мазмундан баҳс юритиш, вазн, қофия, бадиий санъатлар хусусида сўзлаш тушунилади. Ростини гап, бу бир қадар жўн қаноат ва қолиплаган тажриба. Холбуқи, қинакам таҳлил ва талқин матнда мавжуд ҳамма нарсани, хаттоқи, харф товушлари, оханг, ранг товланишларини ҳам маънолаштириш, муаллифнинг шахсий ҳолат, қайфият, руҳоний сезимлари билан алоқадорликда ёритишни талаб қилади. Ахир, давр руҳи, замон нафаси, жамият дарди ҳам дастлаб ижодкор шахсига таъсирини ўтказиб, ундан сўнг асарларига кўчади. Шарқлик буюқ шоир ва адиб борқи, деярли ҳаммаси ўзининг нафс ва характериға бир санъат асари янглиг сайқал бериб, уни бутун шахсият холиға кўтарган. Мутасаввиф санъаткорлар учун бундай шахсият орзуси инсоннинг башарий иродасини илохий ирода мақомиға юксалтириб, уларни ўзаро бирлаштира олишдир бундан инсон ҳеч нима ютказмайди ва ҳеч қанақа зиён ҳам кўрмайди. Аксинча, вужудидақи қучсизлик, чиркинлик ва ёвузликлардан бир йўла қутилади.

Ажабланарли жойи шундаки, ханузгача бизда кенгрок ўйлаб ҳам кўрилмаган бу мураккаб муаммо Гарб шаркшунослигида ўтган асрнинг биринчи ярмидаёқ ўрганила бошланган. Диккатга молик сифатида улкан инглиз олими ва румийшуноси Рональд Никольсоннинг “Тасаввуфда илохий шахсият тушунчаси” номли тадқиқотини эслатиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу асар ҳақиқатда катта меҳнат ва билимдонлик билан ёзилган. Унинг Мансур Халлож, Имом Газзолий ва Жалолиддин Румийга бағишланган фасллари кишида кўп мулоҳаза, мушоҳада уйғотади. Аммо араб алломаси, Никольсоннинг содик шогирди Абул Аъло Афибий устозининг китобларидан бирига ёзган мазмундор сўзбошисида ўша тадқиқотнинг асосий камчилиги тўғрисида, “Муаллиф, бутун куч-қувватини, христиан илоҳиётидан олинган шахсият тушунчасини умумлаштириш ва унинг муқобилини тасаввуфдан топишга сарф қилган. Холбуки, христиан нуктаи назари билан, ислом нуктаи назари ўртасида жуда катта фарқ бор”, дейди. Айнан шу фарқ билан ҳисоблашмагани туфайли Алишер Навоий лирик қаҳрамонлари дунёкараш ва шахсияти ёритилган айрим тадқиқотларда шеърини матндаги асл моҳият ва ҳақиқатга ҳеч мувофиқ келмайдиган фикр-қарашлар илгари сурилган. Бунинг бош сабаби эса матннинг гоёвий-бадий таркибини тўғри ва теран мушоҳада этмасдан рус адабиётшунослигидаги илмий-назарий тушунча ва хулосаларни унга тадбиқ қилинганлигидир. Бунақа тажриба эҳтимол ўша замонларда зарур бўлгандир. Ҳозир эса унга ҳеч зарурият йўқ. Шахс ва шахсият комиллигини Навоий қандай англаб, қанақа микёсларда талқин қилган бўлса, илмда худди шундай тарзда кўрсатиш лозим, вассалом.

Модомики, гап шахсият ҳақида экан, ижодий шахсиятга дахлдор бир ҳақиқатга ҳам тўхталиб ўтиш ортиқчалик қилмайди. Чунки, хусусий услубга соҳиб бўлиш – бу, хусусий бир шахсиятга соҳиб бўлиш демак. Масалага кенгрок ёндошилса, ижодий шахсиятни ёркин намоён айлайдиган аломат, туйғу ва тушунча эмас, балки услубдир, деган хулосага келинади. Ижодкор мавзу, завқ, гоҳо ҳаёлларнинг маълум бир қисмини бошқалардан олмоғи мумкин. Бу унинг улуглигига асло монелик этмайди. Улкан санъаткорлар кўп мавзуларни ўзгалардан ўзлаштиргани адабиёт тарихидан яхши аён. Ҳамма гап, у ёки бу гоёни қандай шаклда англатиш, қандок харорат ва моҳирлик ила тасвирлаш, яъни услубдир. Шунинг учун ижодиётида қатор ўхшашликлар мавжудлигига қарамасдан, Алишер Навоийнинг буюқ ва қудратли шахсияти, услуби барча салафлари, замондош қаламкашлардан ажралиб туради. Унинг рухий ҳаёти, шеърни руҳнинг тили, мусикаси холига етказиш маҳорати бутунлай ўзгача. Навоий шеърлари таҳлилида шуларни ёритишга уриниш зарур. Афсуски, кўпинча бунга яқин ҳам борилмайди. Сабаб нима? Сабаб кўп. Биз улардан фақат айримларига эътиборни қаратмоқчимиз.

Мавлоно Жалолиддин Румийга кўра, “тадқиқ” бир ноқисликнинг тазаҳхури саналади. Шу боисдан гўзаллик текширилмайди, қурук ва совуқ бир мантик билан чайналмайди, балки кашф этилади. Бу алоҳида диккатга лойиқ фикр.

Гарб психологлари “эстетик туйғу” деб номлаган туйғуни Шарк шоирлари одамнинг ўзида бўлмаган ёки унинг табиатига бегона гўзаллик туйғусини йўқдан бор қилишмас, аксинча, инсонда мавжуд гўзаллик хиссиётини уйғотиш, онг ва идрок остидаги латифликларни ҳаракатлантириш деб билишган. Ва ёзилган ҳар бир асар шунга мўлжалланган. Демак, ҳулоса аниқ: инсон моҳиятида гўзаллик туйғусига молик бўлмаса, санъат асари қаршида у ҳеч қим. Адабиёт ва дин, фалсафа ва бадиий ижод, санъаткорлик ва тарихнавислик алоқаларини беҳато фарқлашга ҳатто илм ҳам унга қўмак беролмайди. Мукамал бадиий матн йўқ жойда – адабиёт йўқ. Адабиёт ва санъаткорлик йўқми, демак у бошқа бир нарса. Уни ўз номи билан аташ, ўз характер хусусиятларига мувофиқ усулларда тадқиқ қилиш керак. Жуда кўп соҳа вакиллари хусусий мақсадлари йўлида адабиётдан фойдаланишга уринишган. Жумладан, дин ва тасаввуф арбоблари ҳам Вазн ва қофиядан бўлак шеърятга асло алоқаси бўлмаган диний-тасаввуфий асарлар бадиий матн мезонлари бўйича баҳоланмаса, мумтоз адабиётимизни ҳас-хошокдан асраш яқин йилларда жуда қийинлашиб қолади. Чунки бир хато ҳеч қутилмаган ўзга бир хатога ҳамиша замин ҳозирлаб, йўл очади. Биз истаймизми, истамаймизми, Шарк адабиётида инсонни дунёга таҳқир ва нафрат кўзи билан қарашга чорлаган, банданинг ожизу нотавонлигидан баҳс этиб, тафаккур ва ҳурлик шуурини сўндиришдан ором топган қаламкашлар бўлган. Диний бир бадбинлик ва маҳдудлик излари ўзбек адабиёти тарихида ҳам назарга ташланади. Бундан ташқари, ботинийлик тушунчалари суқулиб қирган тасаввуф тармоқлари ва фалсафий тасаввуф ошуфтаси бўлиб қолганлар ҳабибийлик, воқифийлик, авлиёийлик, ҳолия, илхомия каби тариқатлар тарғиб этган мақсад ва ҳаракатлар инсон ахлоқи, маънавий мақсадларига нечоғлик мувофиқ қилишини албатта ўйлаб олишлари керак. Акс ҳолда бир найрангдан қутулиб гайриихтиёрий равишда бошқасига тутилиш ҳеч гапмас.

Шўро давлатининг қитмирилик ўйинларидан бири Шарк мумтоз адабиёти, санъати ва мусикаси маъно-моҳиятини тарихий руҳи ва нафасига мувофиқ тарзда англашга тўсик қўйгани эди. Шу маънода иккита мисол келтирмоқчимиз. Дунёвий адабиёт деган тушунча ўзбек адабиётшунослигига қандай ва нима мақсадда олиб қирилган, деган саволга, бизнингча, бугун ҳеч қим аниқ жавоб беролмаса керак. Дунёвий адабиёт тушунчаси ҳам, атамаси ҳам дастлаб олмонлар орасида пайдо бўлиб, кейин бошқа гарб ўлкаларига тарқалган. Дунёвий адабиёт, завқ ва ҳузур манбаи бўлмиш моддий ва зоҳирий оламни идеаллаштириб, ҳаётнинг дин билан, илоҳиёт билан алоқасини бутунлай узиш гоҳисини илғари сурган. Шу нуқтаи назардан қаралганда, дунёвий адабиёт дегани – бу, мумтоз шоирларимизнинг моддий дунёга муносабати. Ундан тугилган қалб ҳақиқатлари ва энг эътиборли ирфоний, ишқий хиссиётларини инқор этиш дегани. Модомики, шундай экан, Навоий газалиёти билан туркий тилда қалам тебратган устозлари шеърятини гоҳвий-бадиий вобасталиқда тўғри талқин қилиш мумкинми? Бунинг иложи йўқ. Шунинг учун илоҳий ишқ завқи ва ҳолатлари тасвирланган газаллар таҳлили ҳатолар билан тўлиб-тошгандир. Аммо адолат юзасидан баҳоланадиган бўлса, бошқа жойлардаги аҳвол янада ёмон. Масалан, тасаввуфий маслак ва илоҳий ишқ сирларини ёритишга уринган бир қитоб муаллифи Жон Белдек, “Илоҳий ишқ мавзусидаги шеърларни ҳато англаш ва нотўғри шарҳлаш юз йиллардан буён давом этиб келади. Ҳозирги кунда ҳам аҳвол аввалгидан фарқланган эмас”, дейди. Бу гапга ишонмоқ лозим. Алишер Навоийда

шундай бир байт бор:

Фигонки, ишк хадиси дакик эрур андок,

Ки, косир ўлмиш ани англамокдин идроким.

Кўнгли мухаббат оташида ловиллаб ёнган Навоийки, ишк асрорини англашда косирликни тан олган экан, ишкнинг туб мохиятини ёриштириб берувчи хол илмини четлаб, нима учун биз хаёлга келган гапларни ёзаверишимиз керак? Мустакиллик даври навоийшунослиги ўзини-ўзи мухофаза киладиган даражада билим, ўзини-ўзи хато ва камчиликлардан кутказадиган савияда ўткир дид ва мушохадага эришмоги шартдир. Бу курук даъватмас, албатта.

Йигирманчи аср бошларида мумтоз шеърият олтин тахтидан кулатилгач, асрий ҳак-хукукини ҳам у бой берган эди. Унга кандай муносабатда бўлишни эса сиёсат белгилаб бергани ҳеч кимга сирмас. Партиявийлик, синфийлик, дунёвийлик каби гоядар шундан яралган. Дахрийлик маслаги адабиётни дин ва тасаввуфдан йироклаштирувчи хохлаган фикр-мулоҳазани айтишга изн берган. Бугун бизда мафкуравий кўркув ёки тазйик йўк. Классик адабий меросимизни энди шошилмасдан, эркин, теран ўрганишга йўл очилган. Лекин имконият ва имтиёзлардан тўла-тўқис фойдаланиш учун гоҳ талант ва илм чуқурлиги, гоҳ килаётган ишимизга танкидий караш етишмаётганга ўхшайди. Вахолонки, Навоийнинг биргина байтини ҳар жихатдан ўрганиб, зохирий ва ботиний маъноларини, санъатини койиллатиб талкин этиш, ўнлаб газалларга битилган саёз таҳлиллардан афзалдир.

Машхур француз адиби ва мунаққиди Поль Валерининг эътирофи бўйича, “бадий матннинг киймати, ҳар шахсга кўра алоҳида бир тафсирга имкон бера олишидадир”. Дарҳақиқат, асосан шахсий бир фаолият ва ифода тарзининг хосили бўлган адабий асар ҳар бир ўқувчига айри-айри таъсир ўтказиши табиий. Айни бир матннинг ўзга муҳитда, ўзгача бир усулларда амалга оширилган талкинлари, айтайлик, бизникидан фарқланмайди деёлмаймиз. Аммо бир ҳақиқат аниқ: шеърда туйғу ва маъно факат тил, шакл ва услуб орқали таъсирли бир мақомга келтирилади. Шу боисдан таҳлилда биринчи галда тил руҳи ва сўз хаётига диққат-эътибор доимо ўзини оклайди. Оқлагани шуки, рамз, мажоз, тимсоллар ҳам тил измидан четга чиқиб кетолмайди. Донишманд Хоразмий “Зохиру ботин хабари сўздадир” деганда тўла ҳақ эди. Тасаввуф ва тасаввуф шеъриятидаги ўзига хос янгиликлар ҳам аввало тил кўмагида жорий қилинган. Хуллас,

тасаввуф тарих майдонида кад ростлаб, ўз тилини шакллантиргач, юзлаб истилоҳ ва калималар катори гам, алам, гариб, гурбат, васл, хижрон, дард, бало, сир каби кўпдан кўп сўзлар ҳам олдингисидан тамоман бошқа мақсад ва маъноларда ишлатилган. Навоийда шундай газаллар ва

Кўнгил ичра гам камлиги асру гамдир,

Алам йўклиги даги каттик аламдир,

каби юзлаб байтлар борки, уларнинг тўғри таҳлил ва талқини учун хатто тасаввуф лугатлари ҳам ёрдам беролмайди. Бошқа чора, бошқа йўл топишни

Навоийнинг ўзи кўрсатади. Биз эса Навоийнинг ўзига каттик суяниб Навоий шеърларини талқин қилишга ҳамиша ҳам амал этолмаймиз.

Алишер Навоий асарларини ҳаққоний тарзда тадқиқ этиш, хатою камчиликлардан сакланишнинг асосларидан яна бири, албатта тарих, айниқса, Навоий даври тарихидир. Улуг шоирнинг турли шаклдаги шеърлари, насрий асарларида тарихий воқеалар, кундалик ҳаёт ходисалари, у ёки бу ижтимоий тоифага мансуб шахслар ҳақида ҳам етарлича баҳс юритилган. Булар ўшанда замонавий маъно касб этган бўлса, секин-аста тарихий қийматни акс эттирган. Ва шеърдан – тарихга ёки тарихдан – шеърга бир йўл излаш эҳтиёжини юзага келтирган. Албатта, Навоий асарларида ифодаланган тарихий ҳақиқатларнинг ҳаммасини тўғри аниқлаб, ана ундан кейин матн талқини ва таҳлилга киришиш жуда қийин. Лекин имкон даражасида бунга интилмаслик қандай асоссиз, ҳаёлий фикр-мулоҳазаларга бошлашни ҳам унутмаслик керак. Шу маънода характерли бир масалага тўхталсак. Маълумки, соқийнома аталмиш жанр Шарк шеърлятида, хусусан, форс-тожик поэзиясида шухрат топган. Шу боисдан соқийноманинг шаклланиш ва тараккиёт тарихи Эронда, Тожикистонда махсус ўрганилиб, мақола ва китоблар чиқарилган. Навоийгача бирорта ҳам ўзбек шоири бу жанрда асар ёзмаганлиги илмда қайд этилган. Навоий ҳам бор-йўғи битта соқийнома яратган. Аммо бадий ижодда сон эмас, сифат, мисра ва кофия тизими эмас, балки моҳият ва маҳорат аҳамиятга эгаллигини Навоийнинг соқийномаси тўла тасдиқлайди. Қарийб беш юз байтдан иборат бу асар “Ҳазойин ул-маоний”нинг сўнгги девони – “Фавойид ул-қибар”га киритилган. Бир неча навоийшуносларимиз уни ўрганиб, ўз хулосаларини ҳам билидирганлар.

Илм ахли орасида, сокийнома ёзишдан асосий мақсад – бу фоний дунёдан кетган энг якин кишиларни хотирлаш, гам-андухни унутиб, вақтни ганимат билиб, умрни ардоқлашга чорлашдир, деган караш анча барқарорлашган. Хориждаги айрим шарқшунослар, жумладан, Е.Э.Бертельснинг фикрлари ҳам шундай бўлган. Навоий сокийномаси ҳам бир ёднома – хотира талабидан тугилган ижод намунаси сифатида ўрганилган. Холбуки, уни ёзишда Навоийнинг илхомчиси хотира ва тахайюл эмас – ҳар кун аччик-чучугини тотган, шодлик ва қувончни шоирдан кизганиб, гаму гуссани фаровон айлаган ҳаётнинг айнан ўзи эди.

Тарихий маълумотларга кўра, 1485 йилда Султон Хусайн Бойқаронинг синглисига уйланган Олтин Ўрда хони Аҳмадхон (Кичик Мухаммад)нинг ўгли Баходир Султон сингиллари билан Хиротга меҳмон бўлиб келади. Хусайн Бойқаро уларнинг шарафига “чингизийлар усулида” катта бир анжуман, яъни қурултой ташкил қилади. Шохона зиёфат берилиб, кимиз ва май тортилади. Қадимий қуй-қўшиқлар янграйди. Сокийномада Навоий бу ҳақда шундай деган:

Сокий, май туту қўйгил сўзни,

Хон қурултойига етқур ўзни.

Соф май жом аро гар дилқашдур,

Тўстугон ичра кимиз ҳам хушдур.

Эй йиров, сен ҳам ишингни кўргуз,

Ётугон бирла улуг йирни туз...

Албатта, сокийнома ва унинг талқинига тегишли мулоҳазаларимизни атрофлича баён қилиш имкони йўқ ҳозир. Бироқ унинг ёзилиш тарихи ва маъно-моҳиятини аниқ

белгилашга хизмат этувчи яна бир фактни изохлаш зарурдир. Гап шундаки, Навоий ўзининг гўзал ва фавкулудда таъсирли бу асарини Бойкаронинг жияни, яъни Баходир Султонга багишлаб яратган эди. Ундаги мана бу сўзлар олис Дашти Кипчокдан ташриф буюрган навкирон хонга каратилгандир:

Шохга меҳмону, азизу дилбанд,

Хам кариндош, яна хам фарзанд.

Кўрки, сен ким сену кайдин келасен,

Кайси мулк ичрасену ким биласен.

Хеч шох топмади бир хон сендек,

Бу улус кўрмади меҳмон сендек.

Хулласи калом, масала кўйиш, муамо санаш унча кийин эмас. Уларни зўрикмай бажаришга кодир куч ва имконият бўлмаса – бу огир.

Баъзан шеър тахлили ва талкинини мураккаблаштиришга не хожат бор, деган савол аралаш эътирозлар эшитилиб қолади. Талкинни атайлаб мураккаблаштириш, тахлилда ўтлаб кетиш, албатта, сунъийлик, албатта, бемаънилик. Бундай иш гоҳо ақл косирлиги ёки калб хасталигидан хам далолат беради. Лекин аслда тахлилнинг макбул ё номакбул эканига шеърнинг хам роли бор. Хар кандай тадқиқотчи яроксиз шеърни яхши ва фазилатли этиб кўрсатишга нечоглик уринмасин, барибир хеч натижага эришмайди. Бунинг акси бўлса-чи? Жахондаги бир канча шеършуносларнинг эътирофлари бўйича, шеър камида икки маъно катламига эга бўлмоги керак. Туркиялик олим Хилмий Ёвуз ёзади: “Асосий масала бир шеърнинг бир эмас, бир неча бора кизикиб ўқиш, бирдан зиёд шарх ва тафсирга имкон бера олишдадир. Агар шеър ўқиганингизда бир газета хабари

каби биргина маъно чикариш билан тўхтасангиз ва у бошкаларга ҳам айнан шу маънони англатса, билингки, у шеър эмасдир”. Биз газета хабаридан фаркланмайдиган шеърларни ўқийвериш, классикларимиз тажрибаларидаги кўп маънолилиқ сирларини очишга умуман уринмай кўйганмиз. Вахоланки, оғзаки тилга караганда юксак, оҳангдор ва сербўёк бўлган шеър тили сўзларнинг асосий маъноларидан кўпроқ ён маъносига суяниши, шу тарзда калима илк мазмунидан узокдаги бир маъно кийматига ҳам эриша олишини улар амалда кайта-кайта исботлаб кетишган. Маънонинг бешиги ҳам, эшиги ҳам илм-маърифат. Мухаммад Фузулий туркий девонининг дебочасида “Илмсиз шеър асоссиз девордир. Асоси йўқ девор беътибордир”, деб ёзган. Навоийнинг олимлигини шоирлигидан, шоирлигини мутафаккирлигидан, мутафаккирлигини буюк ва бетимсол шахсиятидан ажратиш кўринг. Кўз ўнгингизда тамоман бошка шоир пайдо бўлади. Хазрат Навоийнинг ижод олами, хусусан, санъатхонасига эркин ва ишонч билан интилишнинг бош йўли ҳам илмдир, ирфондир.